

ԿԱԹՆԱՏՆԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ
ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ

Հասմիկ Թ. Հարությունյան

Երևանի պետական համալսարան, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Մշակույթի ամենատարբեր ոլորտներում դրսևորվող հավատալիքները մարդկության մշտական ուղեկիցն են: Անասնապահական տնտեսաձև վարող ժողովուրդների մշակույթում դրանք հիմնականում կապված են խոշոր եղջերավոր անասունների և հատկապես կաթնատնտեսության հետ: Տնտեսության այս ճյուղն ավանդաբար կարևոր և պատվավոր տեղ է ունեցել նաև նստակյաց, երկրագործ ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի արտադրական մշակույթում, և պատահական չէ, որ հայերի հավատալիքային համակարգում մինչ օրս ուրույն տեղ ունեն տնտեսության այս բնագավառի շուրջ ձևավորված պատկերացումները: Մեթոդներ և նյութեր. Դաշտային նորօրյա նյութերը պատմահամեմատական մեթոդի սկզբունքով համադրվել են ազգագրական, գեղարվեստական գրականության մեջ, բանահյուսական նմուշներում, արխիվային նյութերում հայթայթած և ի մի բերված՝ թեմային վերաբերող հիշատակությունների հետ: Դաշտային աշխատանքի ընթացքում կիրառվել է խորացված հարցազրույցի մեթոդը: Վերլուծություն. Քննարկվել են կաթնատնտեսության հետ կապված տարաբնույթ հավատալիքներ, դրանք դիտարկվել են Կովկասի ժողովուրդների հավատալիքների համեմատական լույսի ներքո, ներկայացվել են բանահյուսական նմուշներ, որոնցում դրսևորված են կաթնատնտեսության շուրջ ձևավորված պատկերացումները: Արդյունքներ. Կաթնատնտեսության հետ կապված հավատալիքներում միահյուսված են հայոց և՛ հեթանոսական, և՛ քրիստոնեական պատկերացումները: Օջախի առատությունն ու լիությունը՝ *բարաքյաթը* պահպանելու, այդ թվում՝ կաթն ու կաթնամթերքն անպակաս պահելու համար մարդիկ դիմել և դիմում են հմայական զանազան միջոցների: *Չարաչքը խափանելուն* ուղղված ժողովրդական միջոցները կարելի է դասել երկու խմբի՝ կանխարգելիչ և վնասագերծող:

Բանալի բառեր՝ հավատալիք, կաթնամթերք, արտադրական մշակույթ, լիություն-առատություն, հմայություն, դաշտային նյութեր, բանահյուսական նմուշներ:

Ինչպես հղել՝ Հարությունյան Հ. Կաթնատնտեսության հետ կապված հավատալիքները հայոց մեջ // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի: 2025: Հ.1(28): 128-139 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2025.28.1-128

BELIEFS RELATED TO DAIRYING IN THE ARMENIAN CULTURE

Hasmik T. Harutyunyan

Yerevan State University, RA

Abstract

Introductoin: Beliefs, manifested in the most diverse spheres of culture, are a constant companion of mankind. In the culture of cattle-breeding peoples, they are mainly associated with cattle and especially dairying. This branch of the economy has traditionally had an important and honourable place in the industrial culture of sedentary, agricultural peoples, including Armenians. **Methods and materials:** According to the principle of historical-comparative method, modern field materials were combined with references on the topic found in ethnographic literature, fiction, folklore samples, archival materials. In-depth interview method was used during the field work. **Analysis:** We have discussed various beliefs related to dairying, considered them in the comparative light similar with beliefs of the Caucasus peoples', we have presented folklore samples in which the ideas formed around dairying are manifested. **Results:** Both pagan and Christian ideas of the Armenians are intertwined in the beliefs related to dairying. In order to preserve the abundance of the family, including milk and dairy products, various magical means were/are resorted to. Folk remedies for the evil eye can be divided into two groups: preventive and rendering harmless.

Key words: belief, dairying, industrial culture, abundance, witchcraft, field materials, folklore samples.

Citation: Harutyunyan H. *Beliefs Related to Dairying in the Armenian Culture* // "Scientific Works" of SCAS NAS of RA. Gyumri. 2025. 1(28).128-139 pp..

DOI: 10.52971/18294316-2025.28.1-128

ՆԱԽԱԲԱՆ. Հայ ժողովրդական հավատալիքների՝ սնահավատությունների, նախապաշարումների, հմայական, չարի ու բարու մասին պատկերացումների մի սովոր հատված վերաբերում է ընտանի կենդանիներին, դրանց խնամքին, կաթի ստացման ու մշակման գործընթացին:

Մեր նպատակն է՝ բացահայտել կաթնատնտեսությանն առնչվող ժողովրդական հավատալիքները, դրանց երևան գալու հիմքերը, մինչ օրս գոյության հիմնական պատճառները, ժողովրդական բացատրությունները, կենցաղավարման տարածաշրջաններն ու ակտիվությունը:

Այնքան ժամանակ, քանի դեռ նույնիսկ մենք՝ կրթված աշխարհիկ-աթեիստներս, կա՛մ պարզապես *ինքնզհայի ուժով*, կա՛մ լավ մակարդվելու, կա՛մ էլ այլ նպատա-

կով մածուն մերում ենք *խաչ անելով*, կաթնատնտեսության հետ կապված հավատալիքների ուսումնասիրությունը մնում է արդիական:

Աշխատանքի նորույթը դաշտային նորոքյա նյութերի գիտական շրջանառության մեջ դնելն է՝ տարաբնույթ վկայությունների համադրությամբ:

Չար աչքի մասին ժողովրդական պատկերացումները

Հայոց բոլոր պատմագագաղական մարզերում մեծ երկյուղ են ունեցել *չար աչքի* նկատմամբ: Հավատացել են, որ ինչպես մարդիկ, այնպես էլ նրանց կենսագործունեության բոլոր ոլորտներն ու ստեղծած բարիքները, այդ թվում՝ կաթնատու կենդանիները, կաթը, կաթնամթերքը, խնոցին, ենթակա են *չար աչքի*՝ *նիաթի* (*նիյէթ*՝ դիտավորություն, նպատակ)[1, էջ 256]: *Չար աչքի* ազդեցությունից առավել խոցելի են համարվել սովորականից տարբերվողները. ընտրյալները, գեղեցիկները՝ ուժեղ եզներն ու գոմեշները, մեծ կուրծք ունեցող կաթնատու կովերը: Այսօր էլ վստահ են, որ *աչք առած կթանի կուրծն ուռչում է*, կաթն էլ տհաճ համ է ունենում[26, էջ 143: Նասիբյան Ժուլետա, Տավուշ, Կողբ, 21.09.2024]: Ժողովրդի պատկերացմամբ՝ *չար աչքի* գործությամբ կովը կարող է *ցամաքել*, կաթը *կտրվել*, *յուղ դուրս չգալ խնոցուց* [3, էջ 90]: Չարաճճի հարսի համոզմամբ՝

...Խանըմ կիսուր եկավ,

Ծծում աչքի եկավ.

Եղ խալավ, թան տառավ... [23, էջ 204]:

Չար աչքին դիմակայելու համար կարևոր էր հասկանալ, թե ումի՛ց և ինչի՛ց պետք է զգուշանալ: Եթե կրեղիս մեկը մտնի, և կաթը քիչ կթվի՝ նա կղիտվի *ծանր ոտ ունեցող* [19, էջեր 311-312: 7, էջ 22]: Նրա դուրս գալուց հետո տանտիկինը երեք անգամ թքում է գետնին կամ *բաբա է չափում* (մատները լայն բացած ափը պարզել մեկի մեջքին, չանչել, չանչ անել)՝ անիծելով. «*չօղը քեզ*», «*օձն հետևը*» [Սարգսյան Ժենյա, Գեղարքունիք, Արծվանիստ, 02.03.2019]: Եթե կասկածել են, թե ում *աչքից* է կաթը պակասել կամ արյունախառն կթվել, կրակից հանել են թեժ վառվող 3-4 ածուխ, գցել ջրի մեջ ու յոթ անգամ կրկնել կասկածելի մարդու անունը. եթե ածուխն իջներ ջրի հատակը, նա էր *աչքով տվողը*, եթե ոչ, գործողությունը կրկնել են՝ այլ մարդկանց անուններ տալով [10, էջ 147]: *Չար աչքը խափանելու* համար մինչ օրս դիմում են բազմաթիվ միջոցների: Դրանց մի խումբը կանխարգելող է ուղղված *չար աչքից* խուսափելուն, *չարի ուժը* նախապես չեզոքացնելուն:

Կանխարգելող միջոցներ

Գարնանը՝ առաջին անգամ գոմից հանելիս, անասունի ճակատին ձու են ջարդել՝ նմանողական հմայությամբ նույնացնելով *աչքը պայթելու* (*տրաքելու*) հետ: Որպեսզի «*հարքին* (խնոցի հարելուն) *աչքով չտան*, *նազար չդիպչի*, խնոցուց կախել են ոգնու փուշ, կրիայի պատյան, օձի շապիկ, փուշ, ավանակի պայտ, մեխ, փիրուզագույն կամ կապույտ ուլունք, մոլլայի պատրաստած հմայիլ [2, էջեր 67-68: 4, էջ 67: 15, էջ 111: 35, էջեր 133, 71: 20, էջ 154], որոնք աշխատել են ձեռք բերել հատկապես Համբարձման տոնի նախօրեին¹: Կթող կինը, որպես պահպանակ՝ մատանի է կրել, որ կովի կաթը

¹ Կաթնատնտեսության, առավելապես յուղի առատության ապահովմանն ուղղված հավատալիքները հրաշալիորեն դրսևորվել են հատկապես Համբարձման տոնի օրը և նախորդ գիշերը. դրանք մանրամասնել ենք առանձին հոդվածում (-հեղ.):

չպակասի, կուրծքը *չճաքի* [28, էջ 149]: Սասունցիները ուխտավայրերից բերած հողը աղի հետ տվել են անասուններին, որպեսզի *չարը նրանց չկպչի* [30, էջ 300]:

Ազգագրական դիտարկումները ցույց են տալիս, որ որոշ աշխատանքներ չեն ձեռնարկել ոչ միայն օտար, այլև *ծանր ոտ, չար աչք* ունեցողի համբավ ձեռք բերած մարդկանց ներկայությանը. խուսափել են կով կթել, խնոցի հարել, խնոցուց կարագը դատարկել, կաթի ճիշտ քանակը ասել [20, էջեր 311-312: 7, էջ 22: 5, էջ 65: 6, էջ 69]: Անգամ, երբ կովի կաթն առատ է եղել, և մի մասը կարելի էր գտել (օրինակ՝ յուղի կարիքը հոգալու համար), բայց քամիչ մեքենա չեն ունեցել, նախընտրել են ամբողջը պանիր պատրաստել իրենց տանը, քան քամիչ ունեցող հարևանի տուն տանել, որ *աչքով չտան*: Զգուշացել են. եթե յուղ հալելիս *գեշ աչք ունեցող* գա, յուղի գնդանը *չախալմիշ կլինի* (չաթլամիշ ըլլալ՝ ձեղքուի, ճաթիլ) [1, էջ 265: 27, էջեր 198-199] կամ կարագը կդառնանա [Կողբ, 2024]:

Օջախի վրա կաթ եփելիս ուրիշին կրակ չեն տվել. կովը *կակներռե, աչքի կգա*, կաթը *կփսորի* (*կկտրվի, կշաղվի*), կովի պտուկն էլ *կքոստոի*: Եթե նոր ծնած կովի կաթը տանից դուրս են հանել երեկոյան, մեջը *քերիջ* (հացի այրված կտոր) կամ վառվող ածուխ են գցել, որ կովը *չակներռե* [28, էջեր 116-117, 12, էջ 325]:

Սասունում հուլիսի առաջին օրերին գոմերի մսուրքների մեջ, *տկերի* (խնոցու) տակ փշոտ *գ(կ)ազ* կոչվող թփեր են վառել, դրա կրակով տաքացրել նաև *թացանի* (կաթնամթերքի) ամանները [31, էջ 116: 6, էջ 69]: Հավատացել են՝ չարին կհաղթեն *էրկնքից իջած մանանայի* (այդ սեզոնին որոշ բույսերի, նաև *գազի* տերևներին երեկոյան ժամերին նստած սպիտակ, քաղցրահամ փոշի), դրանով պատված բույսի փշի ու կրակի միասնության ուժով:

Կաթը քաշելու ժամանակ (պանիր պատրաստելու ընթացքը- Ն.Ն.) մոխրով *խաչ են արել* կաթսայի վրա [Հովհաննիսյան Աննա, Արագածոտն, Նորաշեն, 13.11.2023], մինչ օրս շատ տնտեսուհիներ մակարդված կաթը ձեռքով կամ դանակով խաչաձև են կտրում [Պողոսյան Սուսաննա, Գեղարքունիք, Աստղաձոր, 20.10.2023]:

Հայոց որոշ տարածաշրջաններում այսօր էլ հավատում են, որ չար աչքից ամենախոցելի կաթնամթերքը *դալն է²*, ուստի այն պատրաստել են գրեթե գաղտնի, չեն հայտնել անգամ մերձավորներին: Խուսափել են տաք *դալը* կտրել՝ *գդալ խփել*, հավատալով, որ կովը կչարանա, կցամաքի: *Դալ* եփելիս կաթսայի մեջ գցել են կապույտ թել ու ասել՝ հավատալով կապույտի չարխափան գործությանը³, կամ գարու հատիկներ՝ որպես առատության խորհրդանիշ, որոշ բանասացների բացատրությամբ՝ գարու *փշոտ* արտաքին մակերեսի *չար աչքը* վանող հատկության համար. հանել են հաջորդ օրը, *դալն* ուտելուց առաջ [Հայրապետյան Հասմիկ, Արագածոտն, Եղիպատրուշ, 14.12.2023]: Հավանաբար որպես մատաղ՝ *դալը* բաժանում են յոթ տան: Հարևանները *դալի* ամանը վերադարձնում են անվա, շուռ տված, վրան աղ լցրած, քանզի աղին վերագրվում է չարը չեզոքացնելու հատկություն [26, էջեր 145, 146: Արծվանիստ 2019: Հովակիմյան Անժելա, Գեղարքունիք,

² Նոր ծնած կովի առաջին օրերի կաթը եփելուց առաջացած թանձր զանգվածը հայոց տարբեր տարածաշրջաններում հայտնի է *դալ* կամ *խիժ* (խեժ) անունով:

³ Ուշագրավ է, որ որոշ տնտեսուհիների բացատրությամբ՝ թել դնելն ունի *դալի* ծակոտկենությունն ապահովելու միտում [Աստղաձոր 2023]:

Գեղամավան, 12.12.2023]: Ի տարբերություն որոշ տարածաշրջանների, որտեղ մինչ օրս էլ աշխատում են գաղտնի եփել *դալը*՝ Քեսապում, ընդհակառակը, *դալը* բաժանել են դրացիներին, որ կաթը առատ լինե, դա չանելը մեղք է համարվել [29, էջ 81]:

Հատկապես ծնի սեզոնին, գարնանը, երբ անասուններն արոտ են գնացել, որևէ կաթնամթերք ուրիշի չեն տվել՝ «գարուն-գարնանոցով մեր *մարագեն չաչկոթի*» պատկերացմամբ՝ տնտեսական տարվա առաջին օրերի հետ կապված նմանողական հմայությունամբ պայմանավորված [Արծվանիստ 2019]:

Հայոց հավատալիքներում հմայական նպատակներով ավանդաբար լայն կիրառություն են ունեցել հատկապես երկաթյա իրերը և որոշ բույսեր: *Չար աչքը* չեզոքացնելու համար *դաղած* երկաթը մտցրել են կաթի, երեքնուկը՝ պանրի *մայայի* (մակարդի) մեջ [Եղիպատրուշ 2023: Արծվանիստ 2019]: Որպեսզի կաթը *չկտրվի*, կրակի մեջ, որի վրա այն եռացրել են, այրել են Ծաղկագարդի օրը եկեղեցում օրհնած ուռենու ճյուղ[19, էջ 71]՝ ապավինելով ոչ միայն ճյուղի, այլև օրհնանքի գործությանը:

Վնասագերծող միջոցներ

Երբ կանխարգելող միջոցները, այնուամենայնիվ, չեն արդարացրել հույսերը, չարի պատճառած վնասներից ազատվելու նպատակով դիմել են այլ միջոցների. *աչքով տված* կասկածելի մարդու անունը գրել են աղոթած թղթի վրա, այն այրել, տարել *նիաթի* եկած կովի մոտ, որպեսզի *հոտը քաշի*, որից հետո մոխիրը լցրել են հարդի վրա ու տվել կովին՝ ուտելու: Երբեմն աղոթած թուղթը 40 օր կովի ճակատին կապած՝ մնալուց հետո հանել են, գցել գետը [Արծվանիստ 2019]: Եթե կովը ջերմել է (կուրծը տաք է եղել), պտուկը *ճաքել է*, հավատացել են, որ կենդանուն *աչքով են տվել*⁴, բուժելու համար *արածան* կամ վազելին են քսել: «Էտ կովի կաթը կովի գլխին վեր ենք ածում մի երկու անգամ, հետո խոզին ենք տալի»: Կովի *կուրացած (ճաքած)* պտուկներին կապել են դեռահաս օրիորդի՝ կույս աղջկա ներքնագգեստ: Համշենում *աչկնըռած* կովին լավացնելու համար օջախի շղթան և մի *խանձող* (այրված փայտ) երեք անգամ մտցրել են սառը ջրի մեջ, ապա ջուրը տվել կովին խմելու [Արծվանիստ 2019: 28, էջ 129]:

Երբ կովերի կաթը նվազել է կամ խնոցուց քիչ է կարագ դուրս եկել, փորձառու տանտիկիները տան երդիկի *ափին լեպ*՝ կախարդական *գիր-փիթիկ* են փնտրել, քանզի ժողովրդական ընկալումներում երդիկը բնակարանի սրբազան հատվածներից մեկն է, և չարակամները հաճախ երդիկից են փորձել իրականացնել իրենց նպատակները: Համոզված են եղել, որ գտնելու և այրելու դեպքում կովերը դարձյալ սովորական չափով կաթ կտան[27, էջ 236]: Եթե կովի կաթը արյունախառն է եղել, լավացնելու հույսով, առանց այդ մասին մեկին ասելու, անխոս կթել են, կաթը թափել թոնրի կամ աղբյուրի ակի մեջ, մեր օրերում՝ փշոտ բույսի, մասրենու ճյուղերին՝ *չար աչքը ծակելու* համար [Նորաշեն 2023], ումանք՝ իրենց *դրինդը* (բոի փափուկ մասը) և ապա կովի պտուկը երեք անգամ կծելով: Նույն նպատակով հացի վրա աղ են ցանել, աղոթելու տվել, կեսը շանը,

⁴ Կովի պտուկը *նաքելու* պատճառ համարել են նաև հարսի անառակությունը: Հավատացել են, որ կովի պտուկը կարող է *ուռչել*, եթե երեխաները կանաչ սոխի անցքով փչեն, ուստի արգելել են դա անել: Մեր օրերում էլ, երբ երեխաները *մասրենուց* շվի են պատրաստում կամ դաշտային *դանդիլոն*, *դեղին ծաղկի* ցողունը, գլխիկից առանձնացնելով, փչում են, մեծերն արգելում են [Արծվանիստ 2019]:

կեսն էլ կովին տվել ուտելու: Երբ կաթի յուղային մասը պակասել է, լավ չի հարվել, մի ձու են աղոթելու տվել և տան կտուրում պահել [12, էջ 236: 15, էջ 110]: Երբ չար աչքից կաթը թթու համ է ստանում, մեղրաջուր են տալիս կովին, հավատալով, որ կաթը կքաղցրանա [Կիրակոսյան Պայծառ, Արարատ, Նորաբաց, 13.10.2023]:

Բարաքյաթը պահպանող միջոցներ

Օջախի *բարաքյաթը*, այդ թվում՝ կաթն ու կաթնամթերքն անպակաս պահելու համար ժողովուրդը դիմել է հմայական զանազան միջոցների⁵:

Տարվա մեջ որոշակի օրերի հոգևորականներին օրհնել են տվել բոլոր բարիքները, նաև կաթնամթերքը: Հնուց ավանդած փորձով ինչպես կենսական մյուս բարիքները, կաթնամթերքը ևս փոխարինաբար տալիս ամանը լրիվ չեն դատարկել, մի քիչ թողել են, որ *բարաքյաթը* մնա տանը, տալուց առաջ այն գաղտնի խաչակնքել են, աննշան աղ լցրել վրան:

Պանրի կտորներն ամանի մեջ դասավորելիս սկզբից մի մեծ կտորի վրա *խաչ են արել* և առաջինն այն դրել ամանի մեջ, որ *սատանան բարաքյաթը չտանի*⁶: Նույն նպատակով խնոցին *փոխ տալիս* մի *գրավական* են վերցրել, ցույց տալով, որ խնոցին իր տեղում է: Ծաղկազարդի ուռենու ճյուղերը, այսօր՝ նաև բողբոջները, պահել են կճուճներում, որպեսզի յուղն անպակաս լինի, սարից տուն վերադառնալիս ավելցուկ մերանը հորել են. սուրբ է՝ սուրբ մնա [24, էջեր 451-452: Արծվանիստ 2019: 3, էջ 88: 12, էջ 236: 22, էջ 273]:

Հավատացել են, որ նորը, թարմը, *նուբզարը* օջախի հաջողության գրավականն է, ուստի, այն չվտանգելու համար սկզբում կթած կաթը դուրս չեն տվել [16, էջ 247]: Քանի դեռ կաթը կրակի վրա է եղել, խիստ անհրաժեշտության դեպքում հարևանին կրակ տալուց առաջ կաթի ամանի վրա կանաչ տերև են դրել, որ *բարաքյաթը չպակսի*. այրող, ոչնչացնող տարրը՝ կրակը, փոխարինվել է թարմ, ապրող տարրով: Հում կաթը փոխ չեն տվել, անհրաժեշտության դեպքում մեջը մի կտոր ածուխ են գցել, որ կաթը չպակասեր: Ենթադրվել է, որ հում կաթի մեջ քաջքեր կան, որ դժգոհելով փոխ տալուց՝ կարող են վրեժխնդիր լինել և այն պակասեցնել [19, էջեր 311, 303: 12, էջ 235: 22, էջ 274]: Կարծում ենք՝ եռացրած կաթի՝ չարքերին դիմադրելու կարողությունը ժողովուրդը պայմանավորում է կրակից փոխանցված ուժով:

Կաթնամթերքի ամանը վերադարձնելիս՝ չեն լվացել, որ *ջուրը կաթն ու մածունը չտանի*, դատարկ չեն վերադարձրել. հարմար ոչինչ չունենալու դեպքում ջրով լի են տվել, որ հարևանի կովերն ու ոչխարները չցամաքեն [Նորաբաց 2023]: Հավատալով խոսքի ուժին՝ անպայման օրհնել են՝ *կովը կաթով քլի, դոնաղը, պճեղը* (կճղակ) *պինդ քլի* (*դաբաղ* հիվանդության նկատմամբ ունեցած վախով պայմանավորված՝ այս օրհնանքով դիմել են նաև նոր ծնված հորթին՝ բերանը մի գդալ արդար յուղ դնելով [Խաչատրյան Մուսաննա, Վայոց ձոր, Մարտիրոս, 12.12.2023]):

⁵ Ըստ ավանդության՝ հնում կաթը եփելիս բարձրացել ու այդպես էլ մնացել, ավելացել է: Մի անգամ մի կին չի նկատել, որ բարձրացել է, և կաթը թափվել է: Չայրացած կինը թքել է կաթի վրա, որի պատճառով *բերեքեթը* կորել է. տաքանալիս ավելանում է, սառչելիս՝ պակսում [28, էջ 129]: Ի դեպ, որոշ տնտեսուհիներ կաթը եփելիս մեջը գդալ են դնում, որ կաթը շատ չբարձրանա և թափվի [Ղարիբյան Վարդիթեր, Ծիրակ, Գառնառիճ, 10.04.2023]:

⁶ Նկատենք, որ Կովկասի որոշ ժողովուրդներ առաջին գլուխը գոհաբերել են տան հովանավոր ոգուն. նշան անելով՝ դա կերել են Նոր տարվա, Մեծ պատի նախօրեին [33, էջ 141]:

Մեր օրերում ևս ընդունված է կաթնամթերքի ամանը վերադարձնել օրինանքով՝ *մեկն խազար, չառնի նազար, ամանդ միշտ կաթ ըլնի*: [20, էջ 147: 6, էջ 70: 36, էջ 37: 21, էջ 215: Արժվանիստ 2019: Նորաբաց 2023]

Դատարկ ամանը ձեռքին կովի մոտ չեն քայլել, որ կուրծքը չդատարկվեր, կովերին հեռու են պահել կրակից, որ *չորանար*՝ չցամաքեր: Արգելվել է մածնով և կաթով կրակ հանգցնելը. մածունը կամ կաթը կրակի վրա թափելով և գոլորշիացնելով՝ կարող էին պակասեցնել դրանց առատությունը [19, էջեր 153, 311, 312]: Ջատկից մինչև Համբարձում կաթնապուր չեն եփել, կաթ և մերան չեն տվել ուրիշի, որ կովերի կաթը չպակասի [32, էջ 131]: Ընդհակառակը, ոմանք աշխատել են այդ ընթացքում հարևանից մերան կամ կաթ ստանալ, որպեսզի հարևանի կաթի *բարաքյաթն* էլ մերանի կամ կաթի հետ գա իրենց տուն: Հատկանշական է, որ որոշ տարածաշրջաններում (նաև Կովկասի այլ ժողովուրդներ) ոչ միայն տարվա այդ ժամանակահատվածում, այլև առհասարակ, *մերան փոխ չեն տվել*, որպեսզի *մալի* (խոշոր եղջերավոր անասունի) *բարաքյաթը* չկտրվեր [26, էջ 144: 24, էջեր 451-452: 22, էջ 273: 33, էջ 214]:

Արգելվում էր ուտել նույն օրվա մերած մածունը, *մերոցի* վրա պետք է գիշեր անցներ և միայն այն ժամանակ կարելի էր *կտրել*: Բանասացի համոզմամբ՝ մածունն առաջին օրը չեն *կտրում* ոչ թե որ դեռ պնդացած չէ, այլ որ տան *խերը*, *բարաքյաթը* կկորցնեն [Մարտիրոս 2023: 26, էջ 243]:

Մեր օրերում էլ որոշ տարածաշրջաններում *գարնանահավասարին*՝ մարտի 22-ին, և *ձմեռնահավասարին*՝ դեկտեմբերի 22-ին, *կաթ կամ մածուն տանից դուրս չեն հանում*, որ չսպառվեն: Ջատկին կաթնեղեն և հատկապես մածուն չեն գործածում: Կաթը տաքացնելիս, հատկապես մայիսին, կրակը փչելով չեն հանգցրել՝ նաև մեղք համարելով: [Արժվանիստ 2019]: Կաթով լի դուլը մինչև վերջ չեն դատարկում. դուլի հատակին մի քիչ կաթ են թողնում, որ կաթը երբեք չսպառվի: Ամուսնալուծված կամ այրի կնոջը չի թույլատրվել կթել այն պատկերացմամբ, որ անասունի կաթը կցամաքի: [Նորաբաց 2023]: Համոզված են եղել՝ *կաթնուկ* ծաղիկը պոկողի տան կովի կաթը կպակասի [Աստղածոր 2023]:

Ջգոն են եղել հատկապես Համբարձման տոնին նախորդող գիշերը⁷, քանզի անասունների կաթնատվությունը, կաթնամթերքի քանակությունն ավելացնելուն ուղղված այդ օրվա միջոցառումների մի մասն առանձնացել է չար դիտավորությամբ. միտված էր հարևանին վնասելուն, հարևանի անասունների կաթնատվությունը, կաթնամթերքի քանակությունը պակասեցնելուն՝ այն վստահությամբ, որ հարևանից պակասածը կավելացնի իրենցը. օրինակ՝ հարևանից *աթար* են գողացել և իրենց կաթի կաթսայի տակ վառել:

Կաթի և կաթնամթերքի ավելացմանն ուղղված հմայական միջոցներ

Մարդիկ մտահոգված են ոչ միայն կաթնամթերքի *բարաքյաթի* պահպանմամբ, այլև քանակի ավելացմամբ. կովը շատ կաթ տա, կաթնատվությունը երկար տևի, կաթի յուղայնությունը մեծ լինի, յուղի քանակն ավել լինի:

⁷ Օրինակ՝ *կթանին* տարել են արածեցնելու, որ *խպրար* կանայք չկախարդեն, իսկ եթե ներսում են թողել, երդիկների շուրջ թրիք են դարսել, մասրենու, ծիրանենու ճյուղեր են խրել դռան արանքներում, որ *կսխարդանքը ներս չնտնի* [4, էջ 67: 16, էջ 243: 2, էջ 70]:

Հատուկ հոգատարությամբ, սիրով ու ջերմությամբ է կատարվել կենդանիների խնամքը: Կովերին, գոմեշներին, անգամ առատ կաթ տվող այծերին փաղաքշական անուններով են դիմել՝ Մարալ, Ծիրան, Սոնա, Սանամ, Ծաղիկ, Ջեյրան, Նազան, Նարգիզ և այլն: Հայոց մեջ ընդունված է եղել զրուցել լծկանի ու կովի հետ, սիրաշահել նրանց՝ փորձելով վայելել նրանց բարյացակամությունը: Իզուր չէ, որ նույնիսկ թևավոր խոսքն է զգուշացնում՝ «Կովին մի խրտնեցրու, կաթ չի տա» [29, էջ 368]: Առավել սիրալիր են եղել տոն օրերին: Վարդավառին հոտաղները ծաղկեփնջեր են կապել հորթերի և կովերի վզից: Նոր տարվա առավոտյան կենդանիներին էլ են շնորհավորել, կրակի մեջ մտցրած ճյուղերով նրանց թեթև շփել են, *Sapthugh* խմորից թխվածքներ կախել վզից [28, էջ 55]: Այնուամենայնիվ, եթե վերոնշյալ միջոցները չեն օգնում, և նոր ծնած կովը դառնում է անհնազանդ՝ թույլ չի տալիս կթել, մեր օրերում էլ ավանակի մազը հարդի հետ տալիս են կովին՝ ուտելու, նավթի մեջ թաթախած կապույտ կտորը վառում են կովի *մոռթի* մոտ, որ կովը խելոքանա [Արծվանիստ 2019: Եղիպատրուշ 2023]:

Կենդանիներին վտանգից հեռու պահելու, կաթի և կաթնամթերքի առատությունն ապահովելու համար ընդունված է եղել տարվա ընթացքում մի քանի անգամ *մատաղ անել*:

Նոր ծնած կովի առաջին օրվա կաթը եփել են առանց շարժելու և առանց շերտփով խառնելու [19, էջեր 152, 153]: Տերնդեզի կրակի մոխրից շաղ են տվել գոմում՝ Շիրակում նաև բարձրաձայնելով. «...մեր կովերն էլ ճրթթան էղնին (շատ կաթ տան)» [27, էջ 265]: Տերնդեզի հրավառ *խանձողերը* տանիքից նետել են գոմի ուղղությամբ՝ «կաթը *ցուլան* (առատ) լինի» կանչելով [8, էջ 69], դրանք պահել են՝ Զատիկին կաթ եփելու համար [20, էջ 70: 19, էջ 153]: Նմանողական հմայությամբ կովի ընկերքը (*սրբանք, ծին*) մոտակա առվի մեջ են գցել, որ կովի կաթը առվի ջրի նման առատ լինի [9, էջ 232]⁸:

Կովերի առաջին կիթը երեք անգամ թափել են մսուրքի մեջ՝ ամեն անգամ լցնելիս կրկնելով. «Կովիս կաթը *սելի* (հեղեղ) պես *բոլ* (առատ) էլլի» [10, էջ 147]: Օրինաձ յուղը քսել են կովի պտուկներին, որ առատ կաթ տա [19, էջ 272]:

Բասենում *իշակաթնուկ*, Վասպուրականում՝ *կաթնուկ* բույսը (կարծում ենք՝ կաթ-կաթնուկ նմանողական հմայությամբ) դրել են կովերի և ոչխարների մեջքին, որ առատ կաթ ունենան, Վասպուրականում այս միջոցին դիմել են՝ ոչխարն օրական երկու անգամ կթել սկսելիս, Նոր Բայազետում նույն հույսով տանտիկիները իրենց գրպաններում պահել են օձի գլուխ կամ գայլի վեզ [22, էջ 266: 17, էջ 4: 15, էջ 110: 32, էջ 131]: Նմանողական հմայությամբ էր պայմանավորված երբեմն-երբեմն առատաձեռն լինելը՝ ակնկալելով կաթնաստնտեսությունը հովանավորող ոգիների (որոնց էլ հնում, կարծում ենք, հենց նվիրված է եղել Կաթնապրի (Համբարձման) տոնի) առատաձեռնությունը. օրինակ՝ Համբարձման տոնի օրվա ամբողջ կաթը, մաժունը, կաթնապուրը բաժանել են աղքատներին [19, էջեր 152-153: 6, էջ 85]: Կարծում ենք՝ Համբարձման կաթնապուրը դաշ-

⁸ Ըստ ավանդագրույցի՝ երբ խնոցու մեջ առվի ջուր են լցրել, առատ կարագ են ստացել: Նկատել են, որ առվի մոտ մացառի ճյուղից վայրի այծի ընկերք է կախված, բերել-կախել են խնոցու վերևի գերանից: Երբ դրացիները գողացել են այն, կարագը նվազել է [9, էջ 232]: Ժողովրդի համոզմամբ՝ եթե նոր ծնած կովն ուտի ընկերքը, կովի կաթն անմիջապես կպակասի [Արծվանիստ 2019]:

տերում շաղ տալը ևս գոհաբերության դրսևորում է՝ ոչ միայն հատիկի, այլ նաև կաթի և կաթնամթերքի առատությունն ապահովելու ակնկալիքով:

Որպեսզի կաթը միշտ առատ լիներ, Համբարձման օրը կաթի մեջ լցրել են խոտերի վրայի այդ օրը հավաքած առավոտյան ցողը, նորահարսների՝ Մեծ պասի առաջին օրն առաջին անգամ ջրի գնալու ճանապարհի հետդարձին հավաքած *դովլաթի չովերը*, կաթի կաթսայի տակ վառել են այդ օրը յոթ բակից ծածուկ և լուռ հավաքած չովերը, Մեծ Պասին թխած յոթ *փթիկը* (գաթի ձևով *քակորը*՝ անասունի չորացած աղբը), Համբարձման կաթնապուրը, խառնելով ջրին, խմեցրել են կաթնատու անասուններին: Բասենցիները շրջակա գետերի ջրերից ցանել են կովերի վրա. կարծում ենք՝ ոչ միայն սրբացված ջրերի բուժիչ գործողության հանդեպ հավատով, այլև որպես նմանողական հմայություն, քանզի այդ գետերի ջրերը կաթնագույն էին^[14, էջ 259: 20, էջ 111: 15, էջ 110: 22, էջեր 260, 261: Տե՛ս ծանոթ. 1]:

Կաթնատնտեսությանն առնչվող այլ հավատալիքներ

Հայոց ավանդական մշակույթում որոշ դեպքերում կանանց արգելվել է ինչ-ինչ գործերով զբաղվելը, օրինակ՝ դաշտանի ժամանակ կով կթել [13, էջ 362]⁹: Մինչև նորածնի մկրտությունը տատները համարվել է *հարամ*, ձեռք չպետք է տար այն ուտելիքներին, որոնք ընդհանուր ընտանիքի անդամների համար էին՝ կարագ հավաքեր, հորելու համար պատրաստվող *ժածիկը* կամ պանիրը սեղմեր պուտուկների մեջ և այլն [3, էջ 73]:

Հասարակական կենցաղում, համայնքի ներսում, ընտանիքում, տնտեսական և այլ բնույթի հարաբերություններում ավանդաբար գերակա նշանակություն է ունեցել պարզ, արդար ու ազնիվ վարվելակերպը: Բոլոր տեսակի շեղումներն ու խախտումները ոչ միայն դատապարտելի էին, այլև վտանգավոր. մեղք են համարվել: Կեղծիքի դեպքում կզրկվեին ապրուստից: Օրինակ՝ օտարականին կաթնամթերք վաճառելը անընդունելի է եղել. կենդանու կաթը կցամաքեր [11, էջ 57]¹⁰: Կաթին ջուր խառնելը նույնպես մեղք է համարվել. կովերը *կաթից կկտրեին* [22, էջ 273]¹¹:

Ժողովրդական պատկերացումներում դրսևորվում են նաև կաթնատնտեսությանն առնչվող նախանշանային ուշագրավ հավատալիքներ. եթե չամուսնացած աղջիկը կամ տղան կաթի *տկուցքը* (կաթսային կպած-այրվածը) քերի, հարսանիքի օրը ձյուն կգա, կամ *կովը կթիս, ճող տվեց* (ցայտեց), *դոնաղ կիկա* [12, էջ 236: 23, էջ 197]:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Կռահելով կամ չկռահելով *չարի* աղբյուրը՝ հայոց կաթնատնտեսության մեջ կիրառվել և կիրառվում են ոչ միայն *չարը* կանխարգելող, այլև *չարի*՝ ար-

⁹ Հայոց որոշ տարածաշրջաններում կանայք ոչխար չեն կթում. ըստ բանասացի՝ պատճառը ոչ թե սնահավատությունն է, այլ որ ոչխար կթելը դժվար է [Կողբ 2024]: Նկատենք, որ Կովկասի ժողովուրդներից միայն հայերն ու դարպասներն են, որոնց մեջ կանայք ոչխար են կթում: Ուշագրավ է նաև, որ հայոց մեջ տղամարդուն արգելված չէ կաթ, կաթնամթերք վաճառելը՝ ի տարբերություն Կովկասի որոշ ժողովուրդների (նրանց թույլատրվում է միայն պանիր և յուղ վաճառելը) [34, էջ 203]:

¹⁰ Հայաստանի տարբեր պատմագագրական շրջաններում բազմաթիվ ավանդադրույցներ կան կաթ խնդրող և մերժում ստացող աղքատի, քար դարձած հովվի ու հոտի մասին: [Տե՛ս, օրինակ՝ 18, էջ 197]:

¹¹ Ժողովրդի պատկերացումներում մեղք համարվող նմանատիպ խախտումներին անդրադարձել ենք հայոց կաթնատնտեսության մշակույթում համագործակցության դասական դրսևորմանը՝ *Խաբուխագին* նվիրված հոդվածում: Մեր կարծիքով՝ «Կեսօրին կաթ բերողի երեսը մի տենա» առածը [25, էջ 296] գուցե նույնպես զգուշացում է անազնիվ արարքի մասին, անազնիվ մարդուց հեռու պահելու միտումով:

դեն պատճառած վնասը չեզոքացնելուն, դրանից ազատվելուն ուղղված տարաբնույթ միջոցներ: Կիրառվող միջոցներն առավելագույնին են հասել հատկապես Համբարձման տոնի օրը և նախորդող գիշերը: Միջոցների մի մասն ուղղված է կաթի և կաթնամթերքի առատության ու լիության պահպանմանը, մի մասը՝ ավելացմանը: Կաթնատնտեսության հետ կապված հայոց հավատալիքներում դրսևորվել են մթության մեջ չար ոգիների առավել աշխուժացման, նոր ծնածի՝ չարից առավել վտանգված լինելու, կրակի, մոխրի, փշի, երկաթի վնասազերծող գործության մասին ժողովրդական պատկերացումները:

Կարծում ենք՝ լավ կլիներ, որ չար աչքի մասին ժողովրդի մեջ մինչ օրս ամուր պահպանված պատկերացման և նմանատիպ հավատալիքների փոխարեն ավանդույթի ուժով փոխանցված լինե՞ր շեղումների և խախտումների հետ կապված մեղքի զգացումը. այդ պարագայում գուցե մեր օրերում հայ մարդը կաթին, կաթնամթերքին չէր խառնի ջուր, բուսական (օրինակ՝ արմավի յուղ) կամ անհասկանալի բաղադրիչներ:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. Աճառյան Հ. «Թուրքերենէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ» // Էմինյան ազգագրական ժողովածու(ԷԱԺ), Գ: Մոսկ.-Վորշպոլ., Էջմիածնի վանքի տպ.: 1902, 58-377 էջ:
2. Ահարոնյան Ա. «ՀՌՕ կինը: Երկերի ժողովածու, Գ»: Թեհրան, Արմէն հրատ.: 1982: 408 էջ:
3. Ավագյան Ս. «Արմակ» // Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն(ՀԱԲ), Հ. 8: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1978, 186 էջ:
4. Բենսէ «Բուլանդի կամ Հարք գաւառ» // Ազգագրական հանդես(ԱՀ), Զ: Թիֆլիս, Մ. Ռուսինեանցի տպ.: 1900, 7-108 էջ:
5. Գյոզալյան Գ. «Մուսա լեռան ազգագրությունը»: Երևան, «Գիտություն: 2001, 280 էջ:
6. Գևորգյան Գ. «Աշտարակի ազգագրական նյութերը»: ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի (ՀԱԻ) արխ., Գևորգյան Գ. Ֆ., գ. 1: 1972, 99 թ. Գևորգյան Գ. «Ղզար» // ՀԱԲ, 10: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1980, 139 էջ:
7. Դաշտենց Խ. «Ռանչյարների կանչը»: Երևան, «Սովետական գրող» հրատ.: 1979, 524 էջ:
8. Թեմուրճյան Վ. «Անասնապահությունը Հայաստանում»: ՀԱԻ-ի արխ., Թեմուրճյան Վ. Ֆ., գ. 3: 1956, 475 թ.:
9. Թորոքյան Հ. «Հանձենահայերի ազգագրությունը»//ՀԱԲ, Հ.13: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1981, 154 էջ:
10. Թումանյան Հ. «Երկաթուղու շինությունը»: ԵԼԺ, հ. 5: Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ: 1994, 831 էջ:
11. Լալայան Ե. «Բորչալուի գավառ»: Երկեր, 3»: Երևան, «Գիտություն» հրատ.: 2004, 384 էջ:
12. Լալայան Ե. «Գանձակի գավառ»: Երկեր, 2»: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1988, 203-474էջեր:
13. Լալայան Ե. «Սիսեան» // ԱՀ, Գ: Թիֆլիս, Մ. Ռուսինեանցի տպ.: 1898, 105-272 էջեր:
14. Լալայան Ե. «Նոր-Բայազետի գավառ» // ԱՀ, XVII: Թիֆլիս, Ն. Ադանեան տպ.: 1908, 86-125 էջեր:
15. Լալայան Ե. «Ջալախը»: Երկեր, 1»: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1983, 457 էջ:
16. Լալայան Ե. «Հասապուրական» // ԱՀ, Հ.25: Թիֆլիս, Ն. Ադանեան տպ.: 1913, 21-60 էջեր:
17. Լալայան Ե. «Հասապուրական // ԱՀ, 26: Թիֆլիս, Սյոփո տպ.: 1916: 195-210 էջեր:
18. Լիսիցյան Ս. «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը» // ՀԱԲ, 12: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ: 1981, էջ 9-84:
19. Լիսիցյան Ս. «Չանգեզուրի հայերը»: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1969: 334 էջ:
20. Խենյան Է. «Տավուշ» // ՀԱԲ, 21: Երևան, «Գիտություն»: 2000: 314 էջ:
21. Հակոբյան Գ. «Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը»: Երևան, «Հայաստան»: 1974: 460 էջ:
22. «Հայ շինականի աշխատանքի երգեր»: Կազմ. և խմբ. Ա. Ղանալանյան: Երևան, Պատմության և գրականության ինստիտուտ: 1937: 265 էջ:
23. Հովսեփյան Հ. «Ղարադաղի հայերը», I, Ազգագրություն: Երևան, «Գիտություն»: 2009, 501 էջ:
24. Ղանալանյան Ա. «Առածանի»: Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.: 1960: 398 էջ:

25. Միքայելյան Գ. «Նոր Բայազետ» // ՀԱԲ, 11: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1980: 165 էջ:
26. Մխիթարեանց Աղ. «Փշրանք Շիրակի ամբարներից» // ԷԱԺ, Ա, Մ.-Ալեքսոյ, Գ. Սանդեանի տպ.: 1901: 1-338 էջեր:
27. Մուրադեանց Յ. «Համեմակի հայեր» // ԱՀ, 2: Թիֆլիս, Մ. Ռուսինեանցի տպ.: 1900: 109-158 էջեր:
28. Չոլաքյան Հ. «Քեասպ», Բ: Հալեպ, Արմեն Գասպարեան տպ.: 1998: 568 էջ:
29. Պետոյան Վ. «Սասնա ձգձագրությունը»: Երևան, ԵՀ հրատ.: 1965, 550 էջ:
30. Պետոյան Վ. «Սասուն», Երևան: «Նախաբեմ»: 2016: 739 էջ :
31. Քաջբերունի «Հայկական տվորություններ» // ԱՀ VII-VIII: Թիֆլիս, Ն. Ռուսինեանցի տպ.: 1901: 113-204 էջեր:
32. Калоев Б. "Скотоводство народов Северного Кавказа". М., "Наука". 1993, 231 с.
33. Лугуев С. "Культура поведения и этикет дагестанцев". Махачкала, ИИАЭ ДНЦ РАН. 2006, 304с.
34. Марутян А. "Интерьер армянского народного жилища (вторая половина XIX –начало XX в.) " // ՀԱԲ, 17: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1989: 65-142 էջեր:
35. Мкртумян Ю. "Формы скотоводства в Восточной Армении (вторая половина XIX-начало XXв.)» // ՀԱԲ, 6: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1974, 7-90 էջեր:

References

1. Acharyan H. "Words Borrowed from the Turkish in the Armenian [*T'urk'ere ne p'okhareal barer hayerēni mēj*]" // Eminean Ethnographic Collection (EEC), G, Moscow-Vagharshapat. 1902, 58-377 pp. (in Armenian)
2. Aharonyan A. "HRO Woman" [*HRŌ kinē*], Collection of Works, G, Tehran, Armen. 1982, 408 p. (in Armenian)
3. Avagyan S. "Archak" [*Archak*] // Armenian Ethnography and Folklore (AEF), 8. Yerevan, AS ASSR. 1978, 186 p. (in Armenian)
4. Bense "Bulankh or Hark' Region" [*Bulankh kam Hark' gavar*] // Ethnographic Journal (EJ), Z. T'iflis. 1900, 7-108 pp. (in Armenian)
5. Gyzalyan G. "Ethnography of Musa Mount" [*Musa leran azagrut'yunē*]. Yerevan. Gitut'yun. 2001, 280 p. (in Armenian)
6. Gevorgyan G. "Ethnographic Materials of Ashtarak" [*Ashtaraki azagrakan nyut'erē*]. arch. of Institute of archaeology and ethnography (IAE), Gevorgyan G. f., w. 1. 1972, 99 p. (in Armenian)
7. Gevorgyan G. "Ghzlar" [*Ghzlar*] // AEF, 10, Yerevan, AS ASSR. 1980, 139 p. (in Armenian)
8. Dashtents Kh. "The Call of the Peasants" [*Ranch'parneri kanch'ē*]. Yerevan, Sovetakan grogh. 1979, 524 p. (in Armenian)
9. Temurchyan V. "Cattle Breeding in Armenia" [*Anasnapahut'yunē Hayastanum*]. Arch. of IAE, T'emurchyan V. f., w. 1. 1956, 475 p. (in Armenian)
10. Torlakyan H. "Ethnography of Hamshen-Armenians" [*Hamshenahayeri azagrut'yunē*] // AEF, 13, Yerevan, AS ASSR Publ.. 1981, 154 p. (in Armenian)
11. Tumanyan H. "Railway Construction" [*Erkat'ughu shinut'yunē*]. Yerevan, AS RA Publ.. 1994, 831 p. (in Armenian)
12. Lalayan E. "Borch'alu Region" [*Borchalui gavar*]. Works, 3, Yerevan, "Gitut'yun". 2004, 384p. (in Armenian)
13. Lalayan E. "G andzak Region" [*Gandzaki gavar*]. Works, 2, Yerevan, NA ASSR Publ.. 1988, 506 p. (in Armenian)
14. Lalayan E. "Sisean" [*Sisean*] // EJ, G, T'iflis. 1898, 105-272 pp. (in Armenian)
15. Lalayan E. "New-Bayazēt Region" [*Nor-Bayazēti gavar*] // EJ, XVII, T'iflis. 1908, 86-125 pp. (in Armenian)
16. Lalayan E. "Javakhk'" [*Javakhk'*]. Works, 1, Yerevan, NA ASSR Publ.. 1983, 457 p. (in Armenian)
17. Lalayan E. "Vaspurakan" [*Vaspurakan*] // EJ, 25, T'iflis. 1913, 21-60 pp.. (in Armenian)
18. Lalayan E. "Vaspurakan" [*Vaspurakan*] // EJ, 26, T'iflis. 1916, 195-210 pp.. (in Armenian)
19. Lisitsyan S. "The Armenians of Moauntain Gharabagh" [*Lernayin Gharabaghi hayerē*] // AEF, 12, Yerevan, AS ASSR Publ.. 1981, 9-84 pp. (in Armenian)

20. **Lisitsyan S.** "The Armenians of Zangezur" [*Zangezuri hayere*]. Yerevan, AS ASSR publ.. 1969, 334 p. (in Armenian)
21. **Khemchyan E.** "Tavush" [*Tavush*] // AEF, 21, Yerevan, "Gitut'yun" Publ.. 2000, 314 p. (in Armenian)
22. **Hakobyan G.** "Ethnography and Folklore of Lower Basen" [*Nerk'in Baseni azgagrut'yunē ew banahyusut'yunē*]. Yerevan, "Hayastan" Publ.. 1974, 460 p. (in Armenian)
23. "Work Songs of Armenian Peasant" [*Hay shinakani ashkhatank'i erger*]. Edited by A. Ghanalanyan. Yerevan, IHL. 1937, 265 p. (in Armenian)
24. **Hovsepyan H.** "The Armenians of Gharadagh" [*Gharadaghi hayere*], I, Ethnography. Yerevan, "Gitut'yun" Publ. 2009, 501 p. (in Armenian)
25. **Ghanalanyan A.** "Proverbs" [*Aratsani*], Yerevan, AS ASSR Publ.. 1960, 398 p. (in Armenian)
26. **Mikayelyan G.** "New-Bayazēt" [Nor-Bayazēt]//AEF, 11, Yerevan, NA ASSR Publ.1980,165 p. (in Armenian).
27. **Mkhitarants A.** "Crumb from the Barns of Shirak" [P'shrank' Shiraki ambanerits']// EEC, A, Moscow-Alek'pol. 1901, 1-338 pp. (in Armenian)
28. **Muradeants Y.** "The Armenians of Hamshen" [Hamshents'i hayere]// EJ, Z, T'iflis. 1900, 109-158 pp. (in Armenian)
29. **Cholakyan H.** "Kesap" [*K'esap*], B. Aleppo, Armen Gasporean. 1998, 568 p. (in Armenian)
30. **Petoyan V.** "Ethnography of Sasun" [*Sasna azgagrut'yunē*]. Yerevan, YU Publ.. 1965, 550 p. (in Armenian)
31. **Petoyan V.** "Sasun" [*Sasun*]. Yerevan, "Nakhabem" Publ.. 2016, 739 p. (in Armenian)
32. **Kajberuni** "Armenian Customs" [*Haykakan sovorut'yunner*] // EJ, VII-VIII, T'iflis. 1901, 113-204 pp. (in Armenian)
33. **Kaloev B.** "Cattle Breeding of the North Caucasus' Peoples" [*Skotovodstvo narodov Severnogo Kavkaza*]. Moscow, "Nauka" Publ.. 1993, 231 p. (in Russian)
34. **Luguev S.** "Behavioural Culture and Etiquette of Daghestan Peoples" [*Kul'tura povedeniya i etiket dagestancev*]. Makhachkala, IHAE DNC ASR. 2006, 304 p. (in Russian)
35. **Marutyan H.** "Interior of Armenian Dwelling (the Secund Half of the XIX-the Beginning of the XX c.)" [*Inter'er armjanskogo narodnogo zhilish'a (vtoraja polovina XIX-nachalo XX v.)*] // AEF, 17, Yerevan, AS ASSR Publ. 1989, 65-142 pp. (in Russian)
36. **Mkrtumyan Ju.** "Cattle Breeding Forms in East Armenia (the Secund Half of the XIX-the Beginning of the XX c.)" [*Formy skotovodstva v Vostochnoj Armenii (vtoraja polovina XIX-nachalo XX v.)*] // AEF, 6, Yerevan, AS ASSR Publ. 1974, 7-90 pp. (in Russian)

Ընդունվել է / Received on: 21. 03. 2025

Գրախոսվել է / Reviewed on: 21. 04. 2025

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: 23. 05. 2025

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հասմիկ Թելմանի ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու,

Երևանի պետական համալսարանի դոցենտ, Երևան, ՀՀ

Էլ. հասցե՝ h.harutyunyan@ysu.am, // orcid.org0009-0003-3736-851

Hasmik Telman HARUTYUNYAN: PhD in History,

Associate Professor at Yerevan State University, Yerevan, RA,

e-mail: h.harutyunyan@ysu.am // orcid.org0009-0003-3736-8511